

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 81'373:728.81

Prejeto: 26. 5. 2012

Igor Sapač

univ. dipl. inženir arhitekture, dr. umetnostne zgodovine, muzejski svetovalec, Muzej za arhitekturo in oblikovanje,
Pot na Fužine 2, SI-1000 Ljubljana
docent, Fakulteta za gradbeništvo, Univerza v Mariboru, Krekova 2, SI-2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@guest.arnes.si

Kaj je grad?

Problematika terminološke oznake in temeljne definicije

IZVLEČEK

Grajske stavbe oziroma nekdanji sedeži fevdalne gospode spadajo med tiste kulturnozgodovinske fenomene, ki so kljub starosti in izgubi nekdanjega pomena še vedno močno prisotni v naši zavesti ter so deležni velike pozornosti strokovne in laične javnosti. Za njihovo oznako se na Slovenskem najpogosteje uporablja beseda grad. Poleg tega termina pogosto zasledimo tudi oznake kastel, utrdba, trdnjava, gradič, dvor, graščina, dvorec, vila, rezidenca, palača in pristava. V zadnjih desetletjih objavljene kastelološke študije so poskušale sistem poimenovanja posameznih tipov grajskih stavb poenotiti. Za arhitekturnotipološko oznako grajskih stavb naj bi se za ozemlje celotne Slovenije uporabljali zlasti termini grad, dvor in dvorec. V splošni rabi se poskus uvedbe enotnega sistema za terminološko oznako posameznih tipov grajskih stavb ni najbolje obnesel.

KLJUČNE BESEDE

grad, kastel, utrdba, trdnjava, gradič, dvor, graščina, dvorec, vila, rezidenca, palača, pristava, terminologija

ABSTRACT

WHAT IS A CASTLE?

THE PROBLEM OF TERMINOLOGICAL DESIGNATION AND BASIC DEFINITION

Castle buildings or, rather, former seats of feudal power belong to those cultural-historical phenomena that still have a strong presence in our awareness and that, despite their age and loss of former significance, continue to attract considerable attention from both, professional and lay public. In the Slovenian territory they are most often referred to as gradovi (castles). In addition to that, one may also frequently find designations such as kastel (castellum), utrdba (fortification), trdnjava (fortress), gradič (stately home), dvor (court), graščina (manor), dvorec (mansion), vila (villa), rezidenca (residence), palača (palace), and pristava (meierhof). Castle studies published over the last decades have attempted to establish a unified nomenclature system for individual types of castle buildings. The terms used to classify castle buildings across the territory of the entire present-day Slovenia in architectural and typological aspects are especially grad (castle), dvor (court) and dvorec (mansion). The attempt to introduce a unified terminological system to designate individual types of castle buildings has found little success in general use.

KEY WORDS

grad (castle), kastel (castellum), utrdba (fortification), trdnjava (fortress), gradič (stately home), dvor (court), graščina (manor), dvorec (mansion), vila (villa), rezidenca (residence), palača (palace), pristava (meierhof), terminology

Grad je zgodovinski, kulturnozgodovinski in arhitekturni fenomen, ki ni zaznamoval samo srednjega in novega veka, ampak tudi naš pogled na ti obdobji. Gradovi so kljub starosti in izgubi nekdanjega pomena še vedno močno prisotni v naši zavesti ter so deležni velike pozornosti strokovne in laične javnosti. A o njih in njihovem pomenu skozi čas vemo pravzaprav zelo malo. Vse bolj razločno se kažejo zgolj številna odprta vprašanja, ki so očitna kljub opaznemu povečanju zanimanja za preučevanje grajske dediščine v zadnjih desetletjih.

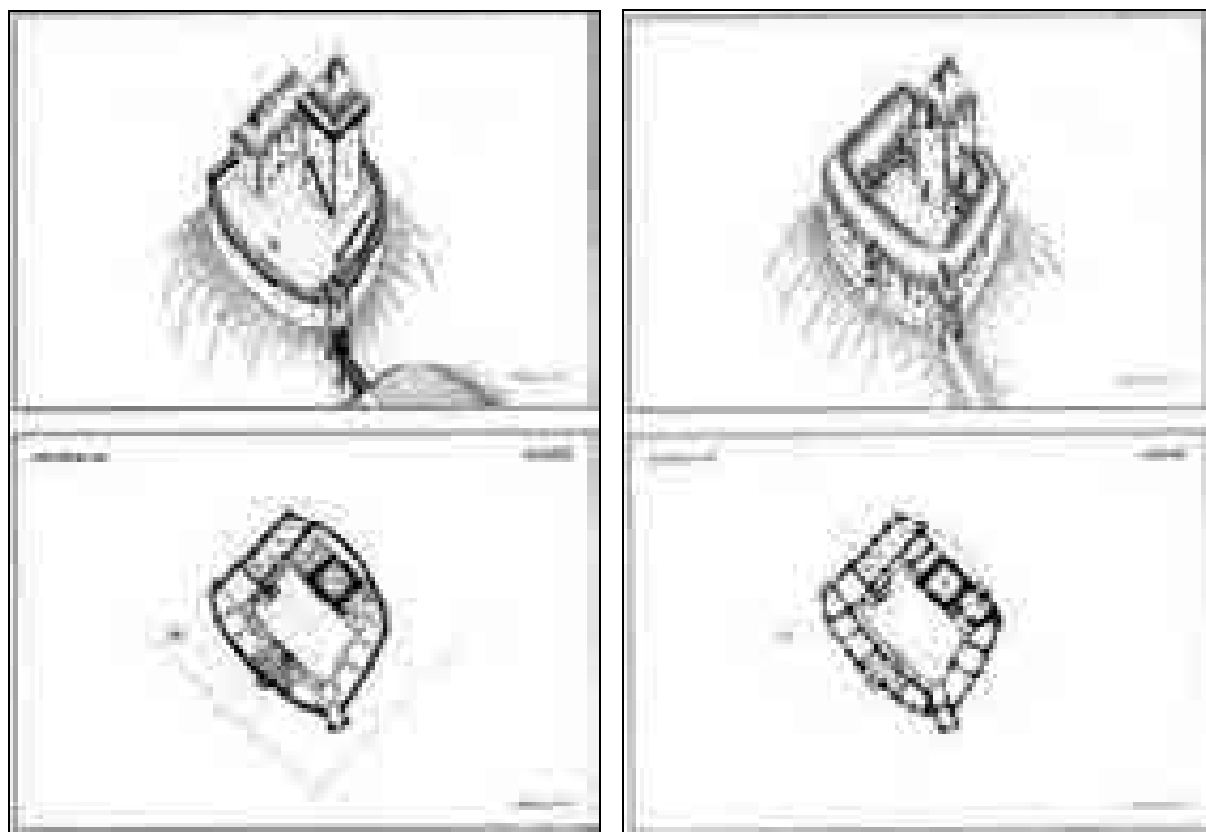
Zdi se, da bi lahko pomemben korak naprej k spoznavanju njihovih resničnih pomenov prinesla razprava o uporabljanih znanstvenih metodah pri njihovem raziskovanju in da je le s primerjavo različnih pogledov mogoče ustvariti nov temelj za nadaljnje poglobljeno in celovito raziskovanje fenome-

na grad. Kritično je treba oceniti dosedanje poglede. Začeti je treba pri terminološki oznaki in temeljni definiciji tega fenomena. Torej: **Kaj je grad?** Če to vprašanje danes postavimo povprečnemu Slovencu, bomo najbrž dobili odgovor, da je to nekaj, kar je težko vzdrževati, ali, da je to stavba, v kateri se je mogoče poročiti, ali, da je to stavba z vdrto streho in polomljenimi okni, ali pa, da je to stvar, ki jo poskuša država za velik denar prodati, pa ji to nekako ne uspeva. Po Slovarju slovenskega knjižnega jezika je občnoimenski pomen slovenske besede grád: veliko utrjeno poslopje, graščakovo bivališče. Beseda, ki se je razvila iz slovanske besede gōrd (ograda, ograjen oziroma obzidan kraj), se je v večini drugih slovanskih jezikov prek pomena utrjena naselbina razvila v besedo, ki označuje urbano naselbino – mesto.¹ V slovenskem jeziku se v splošni

Grad Jama v Predjami (foto: Igor Sapač, 2010).

¹ Prim. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, str. 153–154; Snoj, *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*, str. 148–149.

Grad Klevevž na Dolenjskem okoli leta 1396 in 1700. Aksonometrični študiji (Igor Sapač, 2002).

rabi in v širšem pomenu beseda grad pogosto uporablja za označevanje vseh nekdanjih sedežev fevdalne gospode, utrjenih in neutrjenih, srednjeveških in novoveških. Zaradi takšne rabe in pomena besede grad se je oblikoval zlasti z arhitekturnozgodovinskega vidika utemeljen izraz **grajska stavba**; z njim je mogoče označiti vse nekdanje grajene sedeže fevdalne gospode, nastale pred zemljiško odvezo leta 1848.² Poleg besede **grad** je za oznake grajskih stavb pogosto mogoče zaslediti tudi besede **kastel**, **utrdba**, **trdnjava**, **gradič**, **dvor**, **stolp**, **graščina**, **dvorec**, **vila**, **rezidenca**, **palača** in **pristava**, pa tudi **kmečki dvorec**, **meščanski dvorec** in **komenda**.³ Pogosto se za oznako iste grajske stavbe uporabljajo različne besede. V prvi polovici 20. stoletja se je za oznako velike večine grajskih stavb uporabljala beseda grad, pogosta je bila tudi raba besede graščina, oznaka dvorec in druge oznake pa so bile redkejšje.⁴

Umetnostni zgodovinar Nace Šumi je leta 1988, ko je za Enciklopedijo Slovenije pripravljal geslo Dvorec, zapisal še sedaj veljavno ugotovitev: »Uporaba terminov grad in dvorec ni dosledna in se tudi v stroki večinoma ravna po krajevnem poimenovanju, čeprav se grad v pravem pomenu besede omejuje na srednji vek, dvorec pa na mlajša obdobja.«⁵

V zadnjih desetletjih objavljene kastelološke študije so poskušale sistem poimenovanja posameznih tipov grajskih stavb poenotiti.⁶ Za oznako grajskih stavb naj bi se za ozemlje celotne Slovenije uporabljali zlasti termini **grad**, **dvor** in **dvorec**. S temi tremi termini je mogoče z več ključnih vidikov do-

² Stopar, *Grajske stavbe* 1, str. 6.

³ Prim. Stopar, *Gradovi na Slovenskem*; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Kramberger, *Srednjeveški gradovi*, str. 106; Baš, *Slovenski etnološki leksikon*, gesla: dvorec, grad, graščina. V Enciklopediji Slovenije so obravnavana zgolj gesla: grad, dvorec in palača.

⁴ Prim. npr. Mesesnel, *Grad Dornava*, str. 101; Šumi, *Dornavska graščina*; Drnovšek, *Pozdrav iz slovenskih krajev*, str. 102, 103, 117, 121, 176, 248, 257, 264, 330.

⁵ Šumi, *Dvorec*, str. 411–412. Za nepoenoteno in nedosledno rabo terminov v zvezi z grajskimi stavbami prim. zlasti: Komelj, *Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem*, str. 37–85; Curk, *Gradovi in graščine v Spodnji Savinjski dolini*, str. 140–160; Komelj, *O gradovih na Slovenskem*; Komelj, *Utrdbena arhitektura 16. stoletja*, str. 72–92; Curk, *Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture*, str. 249–280; Komelj, *Gradovi na Gorenjskem*, str. 16–22; Sedej, *Kmečki dvorci na Slovenskem*, str. 71–75; Curk, *Trije gradovi*, str. 359–369.

⁶ Prim. zlasti Stopar, *Razvoj*, str. 175–189; Šumi, *Mesto gradov in dvorcev*, str. 9–12; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*; Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*; Stopar, *Grad*, str. 347–348; Kos, *Med gradom in mestom*; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Sapač, *Razvoj*; Kos, *Vitez in grad*; Seražin, *Kultura vile*; Sapač, *Srednjeveški gradovi ob reki Savi*.

*Kromberk pri Novi Gorici: grad, vila, dvorec ali graščina?
(foto: Igor Sapač, 2006).*

*Svečina pri Mariboru: grad, graščina ali dvorec?
(foto: Dokumentacija Muzeja za arhitekturo in oblikovanje).*

volj natančno in dosledno opredeliti temeljne značilnosti posameznih nekdanjih sedežev zemljiške gospode.⁷ V splošni rabi se poskus uvedbe enotnega sistema za terminološko oznako posameznih tipov grajskih stavb ni najbolje obnesel; še zmeraj se za označevanje z različnih vidikov povsem primerljivih stavb tudi v strokovni rabi uporabljajo različni termini.

Poleg navedb v raznovrstni poljudni in strokovni literaturi popolno zmedo na tem področju lepo zrcali tudi Register nepremične kulturne dediščine, ki je kot državni uradni dokument javno dostopen na spletni strani Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.⁸ Zmeda na eni strani kaže, da je raba

termina grad za splošno oznako vseh nekdanjih sedežev fevdalne gospode v slovenskem jeziku trdno zakoreninjena in da jo je pogosto tudi zaradi tradicionalnega krajevnega poimenovanja težko nadomestiti z drugimi termini. Na drugi strani terminološka zmeda zrcali različna izhodišča oziroma nedoslednost in ozkost posameznih strokovnjakov in znanstvenih disciplin – od arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine in arhitekture do etnologije.⁹ Ta zmeda sicer ni značilna zgolj za slovenski prostor,¹⁰ je pa glede na majhnost tega prostora in obvladljivo število objektov s strokovnega vidika pogosto neupravičena.

Eden od pomembnih razlogov, da prizadevanje za poenotenje poimenovanja posameznih tipov grajskih stavb doslej ni bilo zelo uspešno, je tudi ta, da je definicija fenomena grad bolj zapletena, kot se zdi na prvi pogled. Zaradi različnih stavbnih oblik, funkcij, pravnih povezav in razvoja skozi čas je ta fenomen zelo težko korektno označiti z eno samo besedo, ki bi bila transdisciplinarno uporabna. Pomen fenomena grad se je skozi čas spreminjal. Srednjeveški pisni viri označujejo gradove z zelo različnimi pojmi. Pogosto isti pojmi označujejo različne objekte ali pa je isti objekt označen z različnimi pojmi. Npr. italijanski viri iz 16. in 17. stoletja vaše utrdbe (utrjene jame, samostojne ob-

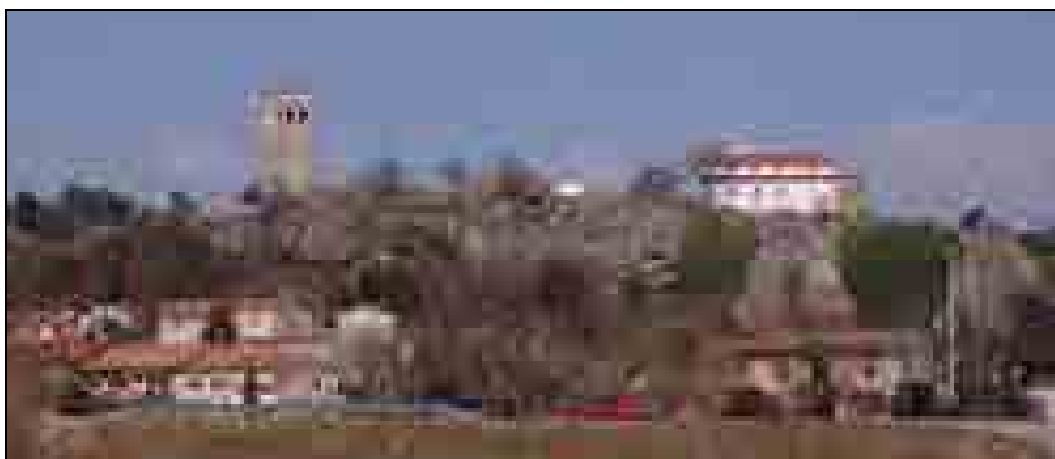
⁷ Prim. Sapač, *Grajske stavbe* 20, str. 6–10.

⁸ <http://rkd.situla.org/> (15. 11. 2011). Npr. Kromberk pri Novi Gorici (*EŠD 913 Kromberk – Grad*) je označen s terminom grad, skoraj identična stavba v Svečini pri Mariboru (*EŠD 7773 Svečina – Dvorec*) pa z oznako dvorec. Na Brdu pri Kranju, v Vipolžah v Goriških brdih in na Betnavi pri Mariboru stojijo tri povsem primerljive stavbe iz 16. stoletja, pa vendar je prva označena s terminom grad, druga z vila, tretja pa z dvorec (*EŠD 907 Brdo pri Kranju – Posestvo gradu Brdo; EŠD 820 Vipolže – Vila Vipolže; EŠD 13 Maribor – Dvorec Betnava*). V Vipavski dolini v bližini Vipave stojita dve povsem primerljivi novoveški grajski stavbi, ki sta označeni s terminoma vila in graščina (*EŠD 7469 Podnanos – Vila Roženek; EŠD 4981 Slap pri Vipavi – Lanthierijeva graščina*). Tri primerljive neutrjene reprezentančne baročne grajske stavbe iz 17. oziroma 18. stoletja so označene s termini dvorec, grad in graščina (*EŠD 120 Dornava – Dvorec Dornava; EŠD 173 Planina – Razvaline gradu Haasberg; EŠD 818 Vipava – Lanthierijeva graščina*). Primerljivi utrjeni srednjeveški grajski stavbi, postavljeni v srednjeveških mestnih naselbinah, sta označeni s terminoma dvorec in grad (*EŠD 60 Celje – Knežji dvorec; EŠD 7481 Metlika – Grad*). Primerljivi neutrjeni novoveški grajski stavbi iz 17. stoletja sta označeni s terminoma grad (*EŠD 612 Kungota pri Ptuj – Grad Ravno polje; EŠD 9565 Soteska ob Krki – Grad Soteska*). Pri slednji stavbi se za njeno tipološko oznako v tekstualnem delu uporablja druga oznaka kot pri glavnem poimenovanju (*EŠD 9565 Soteska ob Krki – Grad Soteska; Tekstualni opis enote: Dvorec so zgradili Gallenbergi v drugi polovici 17. stol. ... Lokacija: Dvorec stoji v vasi Soteska, na levem bregu reke Krke, neposredno ob regionalni cesti pri mostu čez Krko*). V osnovi srednjeveška grajska stavba na Polzeli, ki je bila sprva prebivališče po Polzeli poimenovanih ministrilov, nato bila več stoletij v posesti malteškega viteškega reda in nazadnje v lasti različnih plemičev, je označena kot grad Komenda (*EŠD 10414 Polzela – Grad Komenda*), kar je približno tako, kakor da bi grajsko stavbo na grajski vzpetini sredi Ljubljane namesto Ljubljanski grad oziroma grad Ljubljana poimenovali grad Utrdba ali grad Graščina. Kaoičnost sistema za terminološko oznako posameznih tipov grajskih stavb v Registru nepremične kulturne dediščine očitno rezultira iz nedefiniranih izhodiščnih kriterijev. Vse kaže, da je bil odločujoč dejavnik za opredelitev vsakega posameznega objekta predvsem subjektivna in parcialna ocena tistih, ki so pripravljali vpise za posamezne stavbe. Tako je bilo pri nekaterih primerih bolj ali manj nekritično, zlasti pa nedosledno prevzeto tradicionalno ljudsko poimenovanje, drugič je bilo odločilno subjektivno mnenje pripravjalca vpisa, največkrat oprto na površno formalno analizo stavbe, tretjič pa so pripravljali vpisov poskušali upoštevati navedbe iz aktualne strokovne literature. Žal tudi pri teh primerih ni šlo vse gladko, saj tudi strokovna literatura pogosto iste stavbe označuje z različnimi termini in tako povzroča zmedo. Emil Smole je denimo grajsko stavbo v

Vipolžah označil s terminom grad (Smole, Vipolški grad), Nace Šumi in Helena Seražin sta jo označila s terminom vila (Šumi, *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*; Seražin, *Kultura vile*, str. 117), Igor Sapač pa sem jo označil s terminoma grad in dvorec (Sapač, *Grajske stavbe* 23, str. 314). Zaradi naštetega je Register nepremične kulturne dediščine kot pripomoček za korektno terminološko oznako in tipološko razvrščanje posameznih grajskih stavb popolnoma neuporaben. Treba je tudi opozoriti, da so v tem sistemu številne stavbe označene s terminom dvorec, čeprav nikoli niso imele funkcije rezidence fevdalne gospode oziroma funkcije središča fevdalne zemljiške posesti. V teh primerih gre večinoma za značilne večstanovajske hiše iz poznega 19. stoletja ali zgodnjega 20. stoletja, ki oznake dvorec v Registru niso dobile na podlagi analize historičnih funkcij in pravnega statusa, ampak zgolj na podlagi subjektivne in površne formalne analize, zgolj zato, ker imajo malce bolj dekorirane zunanjsčine in so obdane z vrtovi, kar morda nekoliko spominja na fevdalno arhitekturo. Tovrstni »dvorci«, ki si te oznake ne zaslužijo, so denimo stavbe v Mariboru na Šentiljski cesti 105 in 113, v Kersnikovi ulici 12 ali v Kamniški ulici 26. Za te stavbe je upravičeno uporabljati samo termin vila.

⁹ Zmedo lepo ilustrira npr. tudi raba termina palacij. Ta termin je v zadnjih desetletjih v zvezi z grajskimi stavbami na Slovenskem postal zelo popularen. Uporabljal naj bi se za označevanje glavne stanovanjske stavbe v kompleksih srednjeveških gradov. A že ta raba je pogosto sporna, saj so bile stanovanjske stavbe srednjeveških gradov pogosto zelo majhne in le redko reprezentančne oziroma primerljive s palačami (kot npr. na gradovih Ptuj, Rajhenburg ali Gorica), da bi si zaslužile oznako palacij. Še bolj sporno je, da so zaradi popularnosti tega termina tudi nekateri strokovnjaki z njim začeli označevati stavbne sestavine, ki si te oznake nikakor ne zaslužijo; na gradovih Rihemberk in Žužemberk npr. stanovanjske trakte iz novega veka.

¹⁰ Prim. Grebe, *Mythos Burg*, str. 241.

Ostanki vaške utrdbe Grad v Kubeu (foto: Igor Sapač, 2011).

rambne stolpe, vaška obzidja) na beneškem ozemlju pod Kraškim robom dosledno označujejo s terminom *castello* (grad).¹¹

Danes je raba termina grad za oznako teh objektov sporna, saj nikoli niso imeli funkcije sedežev fevdalne gospode. V Ljubljani se utrjena srednjeveška grajska stavba vrh vzpetine v pisnih virih od poznega 15. stoletja pogosto omenja kot *schloss* (dvorec), kot *burg* (grad) pa se omenja leta 1895 podrti deželno knežji oziroma vicedomski dvorec v mestu ob Novem trgu.¹² Povsem enako je bilo denimo tudi poimenovanje obeh grajskih stavb v štajerski deželni prestolnici Gradec. Na nemškem govornem območju sta se stroga delitev in redefiniranje terminov *burg* in *schloss*, prvi za utrjene srednjeveške, drugi za neutrjene novoveške grajske stavbe, zgodila šele v 19. stoletju. Danes nikomur ne pride na misel, da bi grajsko stavbo vrh vzpetine v Ljubljani označil s terminom dvorec.

Pri večini poskusov definiranja fenomena grad na Slovenskem je šlo za povezovanje arhitekturne zasnove in funkcije oziroma pravnega statusa. Najpogostejša splošno uporabljana definicija za fenomen grad se glasi približno tako: Grad je (bil) utrjeno srednjeveško plemiško prebivališče.¹³ Pri tem sta problematični že omejitvi na oznaki prebivališče in plemstvo, saj so tako izključeni številni gradovi, ki so jih gradili nesvobodni ali napol

svobodni ministeriali,¹⁴ zlasti pa gradovi cerkvenih gospodov, zgrajeni po naročilu briksenske, freisinške, krške in salzburske škofije, oglejskega patriarha, šentpavelskega samostana, nemškega križarskega reda ali malteškega reda.¹⁵ Oznaka prebivališče sugerira stalno plemiško prebivališče, kar pri številnih gradovih, za katere so skrbeli oskrbniki, lastniki pa so jih le občasno obiskali, ne odgovarja realnosti. Prav tako je problematično omejevanje na srednji vek, saj gradovi po letu 1500 niso prenehali obstajati in so tudi med 16. in 19. stoletjem pogosto doživljali gradbene spremembe, vključno z dodatnim utrjevanjem. Nenazadnje je problematično, da je definicija orientirana zgolj na slovenski prostor. Ponekod drugod po Evropi so gradove gradili tudi meščani. Treba je torej predlagati bolj ustrezno definicijo, ki bo upoštevala zgodovinska dejstva in ki ne bo ustrezala zgolj večini stavb, ampak bo, če le mogoče, omogočala prekoračitev posameznih časovnih obdobij, tipov in funkcij ter bo veljavna tudi za oznako gradov izven slovenskega prostora. Taka bolj natančna definicija bi se lahko glasila približno tako: **Grad je utrjen, stalno naseljen profani stavbni kompleks, ki ima funkcijo središča samostojnega pravno določenega območja in ki je**

¹¹ Prim. Darovec, Obrambna organizacija komun, str. 27–37; Darovec, Prispevek k zgodovini, str. 85; Čeč in Darovec, Značenje seoskih utrd, str. 217–246.

¹² Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 9, str. 71–72; Golec, Zemljiški katastri, str. 308.

¹³ Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 177: *Grad je utrjeno prebivališče fevdalnega gospoda na izbranem, naravno ali umetno zavarovanem položaju. V nasprotju z gradiščem je namenjen predvsem individualni varnosti lastnika; Stopar, Grad*, str. 347–348: *Grad je utrjeno prebivališče fevdalnega plemiča na izbranem, naravno ali umetno zavarovanem kraju, tudi gospodarsko, politično in upravno središče fevdalnega ozemlja. Prim. tudi: Kramberger, Srednjeveški gradovi*, str. 105.

¹⁴ Prim. Biller in Großmann, *Burg und Schloss*, str. 9–12; Großmann in Ottomeyer, *Die Burg*, str. 8–15. Ministerial (nem. Dienstmann, Lehensmann), najnižja stopnja viteškega stanu, do 12. stoletja v glavnem formalno nesvobodni, nato pa so postajali vedno bolj podobni svobodnim gospodom. Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 181; *Lexikon des Mittelalters*, VI, München, 2003, str. 638; Kos, *Vitez in grad*, str. 18.

¹⁵ Prim. Curk, Vidmar in Radovanovič, *Samostani na Slovenskem*. V knjigi so kot samostani obravnavane tudi številne grajske stavbe (npr. križniške in malteške komende v Veliki Nedelji, Črnomlju, Metliki, Melju pri Mariboru in na Polzeli ter grad šentpavelskega benediktinskega samostana v Fali pri Mariboru). Opozoriti je treba tudi na grajski stavbi oziroma rezidenci ljubljanskih škofov v Goricanah in Gornjem Gradu.

Ostanki utrdbe Grad Studenice (foto: Igor Sapač, 2005).

nastal pred zemljiško odvezo leta 1848. Za širitev ali krčenje te definicije najbrž govorijo številni razlogi, a tako je vselej mogoče definirati le gradove nekega ožjega obdobja in ozemlja, splošna definicija pa je s tem izključena.¹⁶ Ožja definicija, uporabna zlasti za slovenski prostor in za obdobje srednjega veka, se glasi: **Grad je v osnovi srednjeveški utrjen stavbni kompleks na naravno ali umetno zavarovani lokaciji, ki ima funkcijo središča fevdalne zemljiške posesti in je prebivališče fevdalnega gospoda ali njegovega namestnika.** V srednjeveških listinah so tovrstne stavbe označene zlasti z besedami *castrum* (utrjena lokacija), *castellum* (grad), *haus* (hiša) in *vest* (utrdba), medtem ko je bila raba besede *burg* (grad) redka in pogosto tudi problematična. V novoveških pisnih virih so tovrstne stavbe večinoma vse označene z besedo *schloss* (dvorec).¹⁷

Seveda predloga za širšo in ožjo definicijo nista povsem idealna. Vseh objektov, ki danes nosijo ime grad, z njima ni mogoče zaobjeti. Npr. Cekinov grad v Ljubljani (Leopoldsrue) in Ajmanov grad

(Ehrenau) pri Škofji Loki sta neutrjeni ravninski stavbi iz baročne dobe in je zanju smiselno rabiti tipološko oznako dvorec.¹⁸ Posebna je, denimo, tudi problematika okoli leta 1500 zgrajenega »gradu« v Studenicah na Štajerskem, ki nikoli ni imel funkcije bivališča fevdalnega gospoda in središča zemljiške posesti.¹⁹

Novejše neutrjene historizirajoče grajsko oblikovane gostinsko-stanovanjske stavbe v Hočah pri Mariboru, ki nosi ime Hočki grad in ki je središče samostojne zemljiške posesti (zasebne parcele v izmeri ok. 1200 m²), definicija termina grad prav tako ne zaobjema, enako kot npr. tudi ne napihljivega objekta iz umetne mase – otroškega igrala, oblikovanega historizirajoče po formalnem vzoru gradov, ki se imenuje grad. Zavedati se je treba, da sta definicija in iz nje izhajajoča terminološka oznaka le pripomoček pri raziskovanju in klasificiranju posa-

¹⁸ Korektna uradna oznaka za stavbi bi bila: dvorec Ajmanov grad, dvorec Cekinov grad.

¹⁹ Stavba je najverjetneje nastala v obdobju turških vpadov kot izpostavljena utrdba na vzpetini nad samostanom dominikank, ustanovljenim v 13. stoletju. Stavba, ki nikoli ni imela funkcije središča zemljiške posesti in sedeža fevdalnega gospoda, je imela pred propadom v 19. stoletju obliko značilnega visokosrednjeveškega ministerialskega gradu z visokim glavnim stolpom, stanovanjsko stavbo in obzidanim notranjim dvoriščem. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 2, str. 128–130.

¹⁶ Prim. Großmann in Ottomeyer, *Die Burg*, str. 14–15; *Lexikon des Mittelalters*, II, München, 2003, str. 958.

¹⁷ Prim. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, I–V, Ljubljana, 1903–1928; Piper, *Burgenkunde*, str. 3; Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*; *Lexikon des Mittelalters*, II, München, 2003, str. 962–964.

meznih skupin nekdanjih sedežev fevdalne gospode, da pa nikoli ne moreta postati nadomestek za absolutno resnico.

Z vprašanjem definiranja termina grad je tesno povezano vprašanje tipologije objektov, ki jih ta definicija zaobjema. Tipoloških skupin gradov je lahko neskončno mnogo. Odvisne so od izbranih kriterijev.²⁰ Glede na sociološke in pravnozgodovinske vidike je mogoče razlikovati: cesarske, škofovske, gradove mejnih grofov, gosposke, ministralske, alodialne, samostanske ali mestne gradove. Glede na funkcionalne vidike: mejne gradove, stalne rezidence, občasne rezidence, rezidence visokega plemstva, rezidence nižjega plemstva, središča zemljiških gospodstev, ganerbnne gradove itd. Glede na topografsko situacijo: višinske, nižinske, vodne ali jamske gradove. Glede na temeljno arhitekturno zasnovo: stolpaste gradove, visoke trdne hiše, obodne gradove, koncentrično raščene gradove ali longitudinalno raščene gradove. Glede na slogovne značilnosti: karolinške, romanske, gotske ali renesančne gradove. Glede na čas nastanka: gradove 11. stoletja, gradove 12. stoletja, poznosrednjeveške gradove itd. Glede na lego v urbani naselbini ali zunaj nje: mestne gradove, primestne gradove ali podeželske gradove. Tovrstnih in podobnih poskusov razvrščanja gradov v tipološke skupine je bilo v preteklosti v Sloveniji enako kot drugod po Evropi veliko. Pogosto so takšna prizadevanja vodila tudi na stranpoti in niso pripomogla k celovitejšemu dojetju fenomena grad. Vsako razvrščanje in tipologiziranje pač korenini v samovoljno izbranem izhodišču, ki se zdi (vsakemu) avtorju edino pravilno in pametno.²¹ Po drugi strani je jasno, da se tipološkemu razvrščanju gradov nikakor ni mogoče povsem odreči, saj je le na tej osnovi mogoče olajšati celovito definiranje in raziskovanje fenomena grad ter tipološko razvrstiti, definirati in poimenovati druge vrste grajskih stavb. Tipološko razvrščanje in različno terminološko označevanje posameznih grajskih stavb je torej kljub pomislekom utemeljeno. Seveda je bil utrjeni grad v srednjem veku s funk-

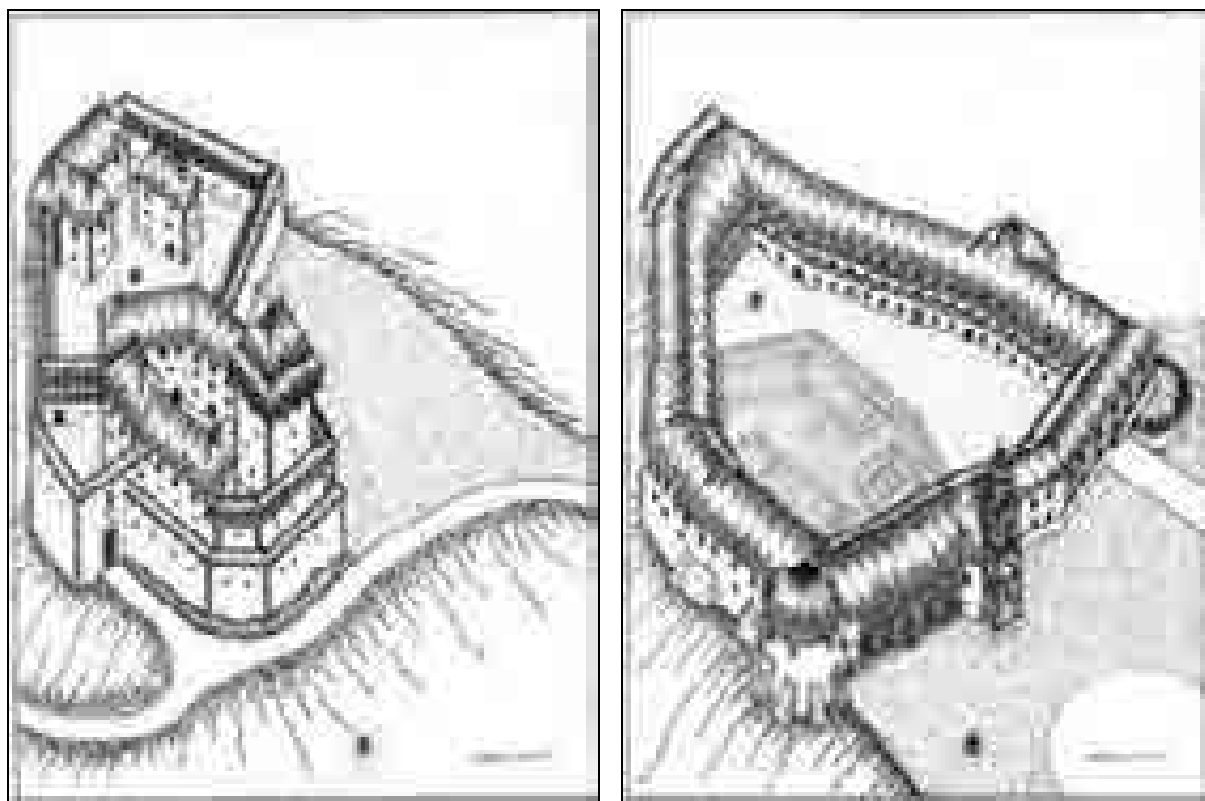
cionalnega, pravnega in oblikovnega vidika povsem nekaj drugega od neutrjenega dvora. Njuno ločevanje je sprejemljivo z gledišč različnih znanstvenih disciplin. Seveda je konec srednjega veka oziroma začetek novega veka fenomen grad pomembno zaznamoval in zato je z več vidikov smiselno ločevati srednjeveške gradove in novoveške dvorce.²² Ob tem ostaja ključno vprašanje: na podlagi katerih kriterijev oziroma znanstvene metode naj bi se določala pravilna oznaka obravnavanega objekta, tako da bi bila transdisciplinarno uporabna in nenazadnje sprejemljiva tudi za laično javnost?

Tipološko razvrščanje grajskih stavb na temeljne skupine v zadnjih desetletjih izhaja predvsem iz njihovega nekdanjega pravnega statusa oziroma funkcije, deloma pa tudi iz značilnosti arhitekturnega oblikovanja, a precej manj kot v preteklosti; pokazalo se je, da je oblikovanje praviloma izhajalo iz pravnega statusa oziroma funkcije, le v zelo izjemnih primerih je bilo obratno, ter da ima vsaka grajena oblika tudi svojo funkcijo, pa čeprav je to funkcija izražanja umetnostnega hotenja ali estetskega izraza določenega časa in prostora. Menim, da je tovrsten sistem tipološke razvrstitve in nanj vezanih terminoloških oznak v osnovi utemeljen in sprejemljiv še sedaj, saj lahko dokaj objektivno zrcali nekdanjo kulturno in družbeno vlogo fenomena grad v celoti, pa tudi posameznih skupin grajskih stavb. Seveda pa se je ob tem treba zavedati tudi velikih dilem; vloga in pomen grajskih stavb sta se tudi že pred zemljiško odvezo leta 1848 spreminjala in pravni status oziroma funkcija nista bila vselej konstantna. Pogosto so iz utrjenih srednjeveških grajskih stavb s prezidavami nastale stavbe v oblikah neutrjenih novoveških rezidenc, iz nekaterih visokosrednjeveških neutrjenih grajskih stavb so v poznem srednjem veku nastale utrjene stavbe, v novem veku pa večje neutrjene stavbe. Menim, da je zato pri tipološkem razvrščanju posamezne grajske stavbe treba vrednotiti njen celotni razvoj skozi čas s funkcionalnega in gradbenega vidika, največji pomen pa je treba pripisati izhodišču in vrhuncu razvoja. Večinoma to pomeni, da je treba stavbo, ki je v srednjem veku nastala kot utrjeni grad, tako tudi terminološko označiti, pa čeprav je bila v novem veku docela predelana v neutrjeno stavbo – dvorec. Značilen tovrstni primer je npr. Grad na Goričkem oziroma Gornja Lendava v Prekmurju. Ob tem se je kajpak treba zavedati, da idealnega, povsem poenotenega sistema tipološkega razvrščanja in terminološkega označevanja grajskih stavb nikoli ne bo. Vsak tovrstni sistem je lahko samo pripomoček, ki ga je treba uporabljati z veliko mero kritičnosti.

²⁰ Prim. Komelj, *O gradovih na Slovenskem*, str. 7–10; Pfeifer, *Das Burgenkundliche Museum*, str. 5–8.

²¹ Prim. Sedej, *Sto najlepših*, str. 11–12. Tako lahko tudi v zvezi z gradovi malo za šalo in malo zares izoblikujemo celo zelo originalno transdisciplinarno tipologijo, ki se zgleduje po Borgesovi »Kitajski taksonomiji živali«. Po njej lahko gradove na Slovenskem delimo na: a) tiste, ki so last države, b) tiste, ki so naprodaj, c) tiste, ki imajo rdeče strehe in bele fasade, d) tiste, ki so silno lepi in stari, e) tiste, ki so najlepši, f) tiste, ki imajo sesute stropne in razbita okna, g) tiste, ki so všeč restavradorjem, h) tiste, ki imajo visoke dimnike, i) tiste, ki so dimnike izgubili med zadnjo obnovo, j) tiste, ki so zanimivi za zgodovinarje, k) tiste, ki so zanimivi za umetnostne zgodovinarje, l) tiste, ki so zanimivi za arheologe, m) tiste, ki sodijo pod točko j, k in l hkrati, n) tiste, ki so kot stalno bivališče pomembni za kralje ulice, o) itd. in preostale, p) tiste, ki jih ni dopustno rekonstruirati, r) tiste, s katerimi so po osvoboditvi posipali ceste na Dolenjskem.

²² Prim. Gerő, *Ungarische Burgen*.

Grad na Gorickem v 15. in 19. stoletju. Aksonometrični študiji (Igor Sapač, 2004).

Ostanki utrdbe nad Črnim Kalom (foto: Igor Sapač, 2011).

*Razvaline dvora Kebejl na Pohorju
(foto: Igor Sapač, 1995, 2007).*

Na tej osnovi in potem, ko smo v širšem in ožjem pomenu termin grad že definirali, se je mogoče natančneje opredeliti tudi do drugih terminov, ki označujejo posamezne skupine grajskih stavb.

Na termin grad se tesno navezujeta termina **utrdba** in **trdnjava**. Z njima je mogoče označiti vse gradove, a zgolj z vidika njihove vojaške funkcije. Vse srednjeveške utrdbe in trdnjave niso gradovi. Nekatere utrdbe so rabile zgolj za vojaške postojanke in niso imele funkcij fevdalne rezidence in središča zemljiškega gospodstva. Takšen primer so številne samostojne poznosrednjeveške protiturske utrdbe, ki se pogosto označujejo s terminom **tabor**. Podobna je problematika številnih in raznolikih utrdb v slovenski Istri, ki so nastale v visokem in poznem srednjem veku pod oblastjo Beneške republike; domačini jim po starih italijanskih oznakah *castello* iz 15., 16. in 17. stoletja pogosto pravijo grad oziroma kaštel. Tudi ti stavbni kompleksi nikoli niso imeli vseh funkcij utrjenih srednjeveških gradov. Najbolj znani primeri tovrstnih »gradov« so Kalški grad nad Črnim Kalom, Osapski grad v naravni votlini pri Ospu, Levji grad v Kopru in

Kubejski grad v Kubežu. Z vidika definicije pojma grad je te stavbe bolj upravičeno označevati s terminom (**vaška**) **utrdba**.²³

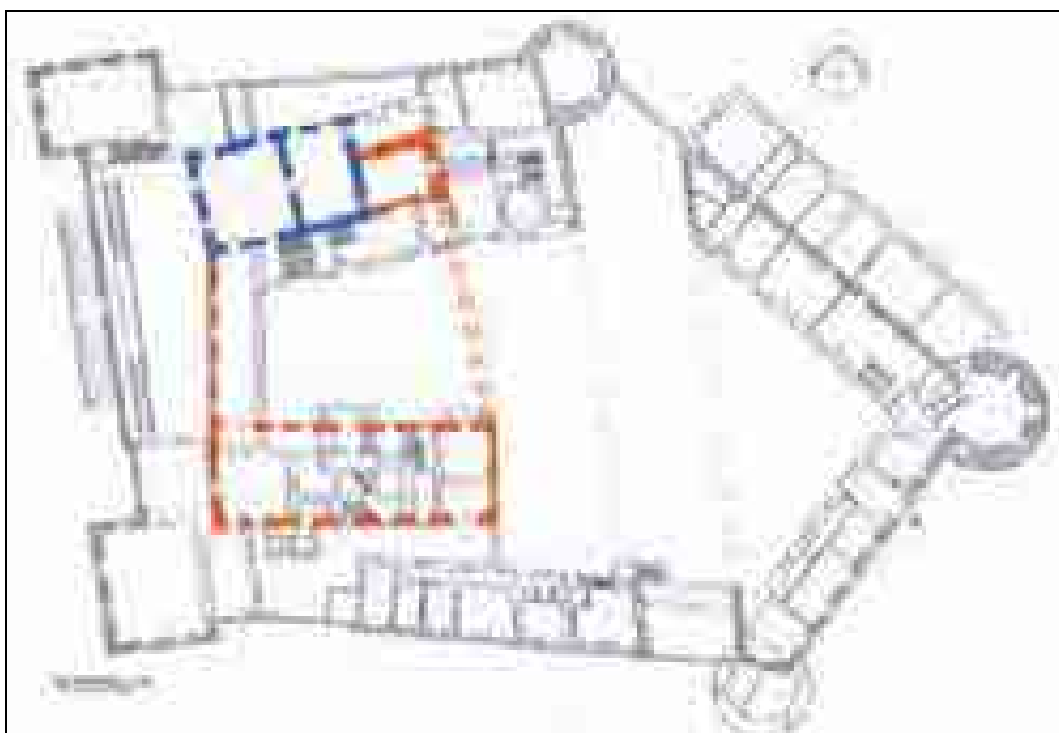
Ob utrjenih gradovih so bili v visokem in poznem srednjem veku domala na celotnem sedanjem slovenskem ozemlju pogosti tudi manjši neutrjeni fevdalni sedeži, ki se označujejo s terminom **dvor**.²⁴ Dvori so bili središča manjših zemljiških posesti in prebivališča najnižjega plemstva oziroma ministerialov. Pogosto so imeli obliko nižjih stolpov. Iz te oblikovne značilnosti izhaja termin **stolpasti dvor**. Dvori se v srednjeveških pisnih virih zaradi majhnega pomena omenjajo precej manj pogosto od

²³ Prim. Čeč in Darovec, *Značenje seoskih utrd, str. 217–246*; Igor Sapač, *Gradovi, utrdbe, dvorci, vile v Slovenskem primorju in v bližnji soseščini*, Ljubljana: Viharnik, 2012 (tipkopis v pripravi za natis v knjižni obliki).

²⁴ Definicija termina dvor po Ivanu Stoparju iz leta 1977: *v zgodnjem srednjem veku lesena ali zidana stavba, utrjeno središče fevdalne posesti. V širšem pomenu tudi kompleksna zasnova, obsegajoča curtis, curticulo in pomerium. Pozneje sedež imenja ali urada, podrejenega gosposčini*. Stopar, *Razvoj*, str. 177; prim. Svoboda idr., *Encyklopedie Českých tvrzí*.

*Srednjeveški dvor Strmol pri Rogatcu so v novem veku prezidali in povečali v dvorec
(foto: Igor Sapač, 2005).*

*Tloris gradu Hrastovec z označeno zasnovo prvotnega dvora
(Igor Sapač, 2005).*

večjih utrjenih gradov.²⁵ Že v 15. in 16. stoletju so mnoge dvore opustili. Tiste, ki so ostali, so v novem veku prezidali in povečali v dvorce. Nekatere (redke) dvore so že v poznem srednjem veku utrdili in jim dali status gradov. V neokrnjeni obliki se na Slovenskem ni ohranila nobena stavba srednjeveškega dvora.²⁶

V 16. stoletju so srednjeveški gradovi in dvori zaradi družbenih sprememb in uveljavitve ognjenega strelnega orožja izgubili pomen. V tem obdobju se je uveljavil nov tip grajskih stavb, ki ga pred tem na sedanjem slovenskem ozemlju ni bilo. Za oznako teh stavb, zgrajenih med 16. in 19. stoletjem, je ne glede na njihovo velikost, lokacijo in čas nastanka smiselno uporabljati termin **dvorec**.²⁷ Ta termin je izpeljanka iz besede dvor. Dvorce so bili od 16. stoletja upravna središča zemljiških gospodstev in so postopno nadomestili srednjeveške gradove v njihovi gospodarski in upravni vlogi.

²⁵ V zvezi s plemiškimi dvori je treba še opozoriti, da iz srednjeveških pisnih virov pogosto ni razvidno, ali se oznaka hof (dvor) nanaša na plemiški sedež ali na domec (domačijo s pripadajočim zemljiščem) v lasti meščanov ali celo kmečkega prebivalstva. Npr. v Gorici in Vipavi se v listinah omenjajo številni dvori, vendar pri tem večinoma ne gre za plemiška bivališča, ampak za domce. Prim. Kos, *K zgodovini Gorice v srednjem veku*, str. 8, 10, 16, 18; Golec, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske*, str. 66–67, 71 ss., 347, 751.

²⁶ Prim. Stopar, *Architektursymbolik*, str. 147–169; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 9 in sl.; Stopar, *Gradovi (Gotika v Sloveniji)*, str. 394–395, 398–400; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture*, Kos, *Vitez in grad*, str. 32–36; Stopar, *Ostra kopja*, str. 20–21, 80, 84; Sapač, *Srednjeveški gradovi ob reki Savi*, str. 85–101; Sapač, *Arhitekturnozgodovinska problematika*, str. 371–410.

²⁷ Definicije termina dvorec so bile v preteklosti dokaj nenančne, saj se s tem vprašanjem nihče ni podrobneje ukvarjal. Ivan Stopar je leta 1977 termin definiral tako: *reprezentativna grajska stavba, sedež fevdalnega gospoda, brez utrdbenih sestavin. Pri nas značilna oblika grajske arhitekture 18. stoletja*. (Stopar, *Razvoj*, str. 177). Nace Šumi je leta 1988 termin definiral tako: *reprezentativna grajska stavba fevdalnega plemiča, sezidana na izbrani lokaciji njegovega posestva, pogosto namenjena le začasno prebivanje. V nasprotju z gradom je dvorec neutrjena (sprva prehodna oblika) in stanovanjsko udobna stavba na podeželju, večinoma v ravnini*. PRIMERI: *Krumperk, Črnci, Turnišče, Štatenberk, Novo Celje, Slivnica* (Šumi, *Dvorec*, str. 411–412). Ivan Stopar je leta 2007 termin ponovno definiral tako: *v nižini pozidana grajska stavba, kjer stanovanjsko udobje prevladuje nad obrambnimi arhitekturnimi prvini. Slednje so sicer v naših razmerah zaradi turške nevarnosti še v 16. stoletju močno poudarjene, v 17. stoletju pa postopno povsem izginejo* (Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 131). Zlasti v poljudni literaturi se namesto termina dvorec pogosto pojavlja beseda gradič, ki je pomanjševalnica, izpeljana iz besede grad. Značilni primer rabe tega izraza v besedilu: »*Kmetijska zadruga Novo mesto bo letos gradila na posestvu Draškovec pri Šentjerneju štiristanovaljski blok prav na mestu, kjer je stal nekdanji Trenčev gradič. Grad je bil v že tako slabem stanju, da bi obnova stala prav toliko kot gradnja novega bloka. Ker je bil grad zidan iz samega kamna, bodo ta material zdaj lahko porabili za tlakovanje dvorišča okoli hlevov. Tako bodo imeli delavci na posestvu sodobna in zdrava stanovanja. – Na sliki: nekdanji Trenčev gradič Draškovec so začeli podirati. Tako bo v dolini gradov – en grad manj*« (Dolenjski list, 3. 2. 1966).

Mnogi dvorci so se razvili na lokacijah srednjeveških dvorov ali pa so celo nastali s širitvijo stavb srednjeveških dvorov. V primerjavi z gradovi so imeli pristopnejšo lego in večje stanovanjsko udobje, vendar ne drži, da so nastajali izključno v nižini in da so bili vsi poudarjeno reprezentativne stavbe. V 16. stoletju so imeli zaradi turških vpadov in nevarnosti kmečkih uporov večinoma še značaj utrjenih stavb, a stanovanjsko udobje je bistveno prevladovalo nad obrambno namembnostjo.²⁸ Zlasti prvi večji dvorci v 16. stoletju, kot npr. Brdo pri Kranju, Fužine, Bogenšperk, Boštanj ali Betnava, so bili opremljeni z (obrambnimi) vogalnimi stolpi, strelnimi linami in obrambnimi jarki. Zaradi teh elementov se za njihovo oznako v splošni rabi večinoma uporablja beseda grad in ne (utrjeni) dvorec, ki je z arhitekturnozgodovinskega vidika edini pravi izraz, saj so imeli njihovi obrambni elementi prej dekorativno in simbolno funkcijo kot pa dejanski obrambni pomen.

Problematika pogosto težavnega razlikovanja terminov grad in dvorec pri stavbah, na novo zgrajenih v 16. stoletju, ni značilna zgolj za slovenski prostor, ampak za vse nemške dežele. Tisti čas ni prinesel hipnega in grobega preloma kulture srednjeveških gradov. Mnenji, da so od 16. stoletja na eni strani gradili le še vojaške utrdbe, na drugi strani pa neutrjene dvorce, in da so gradovi utrjeni, dvorci pa ne, sta napačni. V resnici so temeljne funkcije gradov tudi po letu 1500 ostale nespremenjene. Zaradi spremenjenega načina bojevanja z ognjenim strelnim orožjem in povečanih zahtev po stanovanjskem udobju so se deloma spremenile le njihove arhitekturne zasnove. Številne srednjeveške gradove so predelali v udobne utrjene novoveške rezidence, ki glede na stanovanjsko udobje niso veliko zaostajale za novo pozidanimi dvorci. Najpomembnejši tovrstni primeri so Turjak, Žužemberk, Rihemberk, Rajhenburg, Grad na Goričkem in Lemberg pri Dobrni. Po drugi strani so okoli leta 1500 povsem na novo zgradili grajsko stavbo v Vipavskem (Svetem) Križu, ki predstavlja most med kulturo in arhitekturo gradov in dvorcev ter jo je težavno enoznačno poimenovati grad oziroma dvo-

²⁸ Prim. Komelj, *O gradovih na Slovenskem*, str. 6; Komelj, *Utrdbena arhitektura 16. stoletja*; *Krajevni leksikon Slovenije*; Šumi, *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*, zlasti str. 45, 49; Šumi, *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem*; Šumi, *Mesto gradov in dvorcev*, str. 9–12; Sedej, *Kmečki dvorci*, str. 71–75; Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*; Drnovšek, *Pozdrav iz slovenskih krajev*, str. 330 (dvorec Bilje pred prvo svetovno vojno); Stopar, *Grajske stavbe 1–16*; Žvanut, *Od viteza do gospoda*; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*; Šumi, *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem*; Sapač, *Razvoj*; Baš, *Slovenski etnološki leksikon, geslo dvorec*; Sapač, *Grajske stavbe 17–24*; Šumi, *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem*; Serrazin, *Kultura vile*; Sapač, *Srednjeveški gradovi ob reki Savi*, str. 85–101; Stopar, *Najlepši slovenski dvorci*.

Brdo pri Kranju: grad ali dvorec? (foto: Igor Sapač, 2010).

Betnava pri Mariboru: grad ali dvorec? (foto: Igor Sapač, 2009).

rec.²⁹ Po eni strani je to močno utrjena grajska stavba na izpostavljenem položaju ob obzidani urba-

²⁹ Prim. Sapač, *Grajske stavbe* 21; Stopar, *Najlepši slovenski dvorci*. Podobna je problematika rudniškega gradu v Idriji.

ni naselbini, ki je dobila funkcijo središča novega fevdalnega zemljiškega gospostva, po drugi strani pa arhitektura, ki z geometrično pravilno tlorisno zasnovo in povsem uravnoteženo stavbno maso že kaže podobo renesančnih dvorcev, kakršne so na

Dvorec Dornava (foto: Igor Sapač, 2011).

Slovenskem gradili zlasti v drugi in tretji tretjini 16. stoletja. Pri tej stavbi je torej mogoče kombinirati termina utrdba in dvorec.³⁰

Arhitekturni in kulturni razvoj od utrjenega srednjeveškega gradu do neutrjenega novoveškega dvorca je v 16. stoletju potekal postopoma. Tradicija kulture srednjeveških gradov je bila v 16. stoletju na Slovenskem in v vseh nemških deželah trdno zakoreninjena. Pogosto novopečeni plemiči, kakršni so bili na Kranjskem npr. Khisli, mimo te tradicije niso niti mogli niti hoteli.³¹ Tako je približno med letoma 1528 in 1557 zgrajeni Khislov dvorec Fužine pri Ljubljani po eni strani z lego v ravnini in geometrično pravilno tlorisno zasnovo dobil podobo značilnega novoveškega (renesančnega) dvorca, po drugi strani pa z vogalnimi stolpi različnih velikosti, oblik in višin podobo razgibanega srednjeveškega gradu. Taka arhitekturna podoba gotovo ni bila naključje. Mlada plemiška družina se je s takšnim oblikovanjem svoje nove rezidence jasno navezala na tradicijo srednjeveških gradov. Ta primer kaže, da je renesančna kultura v slovenskem prostoru posnemala kulturo srednjeveških gradov na podoben način, kot je italijanska renesansa posnemala antiko. V zavesti ljudi trdno zakoreninjena predstava o srednjeveškem gradu je ostala vsesplošno prisotna še skoraj vse do konca 17. stoletja. Zato ne preseneča, da so številne takrat na novo pozidane neutrjene dvorce, kot npr. Kromberk pri Novi Gorici, Dobrovo v Brdih, Dob pri Mirni na Dolenjskem, Svečina pri Mariboru in Soteska pri Novem mestu, opremili z vogalnimi stolpi, ki pa so rabili izključno

za stanovanjske namene in so bili tudi v pritličju opremljeni z velikimi okenskimi odprtini. Tradicija kulture srednjeveških gradov je preživela tudi lahkotno in radoživo 18. stoletje,³² z vso silovitostjo pa se je ponovno prebudila v 19. stoletju, v obdobju romantike in historizma, ko so nekatere skromne neutrjene dvorce prezidali po vzoru utrjenih srednjeveških gradov. Najpomembnejša takšna primera sta dvorca Slivnica in Viltuš pri Mariboru. Tradicija kulture srednjeveških gradov, prepletena s tradicijo novoveških dvorcev, se je nato v drugi polovici 19. stoletja prenesla na arhitekturo meščanskih vil in je ostala prisotna vse do danes. S tega vidika so zanimiv pojav nekateri najnovejši primeri novozgrajenih stanovanjskih stavb minimalističnih oblik, ki se imenujejo dvorec.³³

Stavbe, ki jih označujemo s terminom dvorec, je mogoče primerjati s stavbami, na katere se nanašajo oznake plemiška oziroma patricijska vila, plemiška palača in pristava. Tovrstne stavbe so z nekaterih vidikov primerljive z dvorci, a jih z njimi ni mogoče povsem enačiti. S terminom **plemiška** oziroma **patricijska vila** je v slovenskem prostoru smiselno poimenovati novoveške podeželske rezidenčne stavbe v zaledju obalnih mest, ki so kot središča manjših zemljiških posesti nastale v času nadoblasti Beneške republike med 16. in 18. stoletjem in so jih gradile

³⁰ Zasnovo grajske stavbe v Vipavskem križu je dobro primerljiva sočasna in danes prav tako deloma razvaljena zasnova grajske stavbe Moritzburg v mestu Halle v Nemčiji, zgrajena med letoma 1484 in 1503. Prim. Stahl, *Die Moritzburg*.

³¹ Prim. Grebe, *Mythos Burg*, str. 236–253.

³² Kot njen izraz lahko npr. analiziramo paviljone v obliki stolpičev v kompleksu dvorca Dornava pri Ptuj iz sredine 18. stoletja. Prim. Šumi, *Dornavska graščina*.

³³ Npr. Zimski dvorec Bloke (Dvorec Godičevo), zgrajen po načrtih arh. prof. Vojteha Ravnikarja (1943–2010) in njegovih sodelavcev za bančnika Borisa Zakrjaska; dvorec Jelen v Kranju, zgrajen po načrtih arh. prof. Miloša Florjančiča in njegovih sodelavcev na lokaciji podrte stavbe hotela Jelen in nekdanjega srednjeveškega mestnega jarka s kamnolomom mlinskih kamnov. Prim. Ravnikar, *Zimski dvorec Bloke*. Knjiga je v slovenskih javnih knjižnicah na policah zaradi naslova pogosto uvrščena med grajsko arhitekturo.

*Sodobna reprezentativna stanovanjska stavba, poimenovana Zimski dvorec Bloke
(foto: Blaž Budja, 2009).*

*Patricijska vila Petronio v Ankaranu
(foto: Igor Sapač, 2011).*

Patricijska vila Panajotopulo pri Kopru (foto: Igor Sapač, 2009).

*Nekdanja palača knezov Auersperg v Ljubljani, poimenovana Knežji dvorec, leta 1895
(Dokumentacija Muzeja za arhitekturo in oblikovanje).*

Pristava Bile pri Postojni (foto: Igor Sapač, 2004).

plemiške oziroma patricijske družine iz Kopra, Izole in Pirana.³⁴

Termin **plemiška palača** se nanaša na v veliki večini novoveške stavbe v mestih ali trgih, ki so bile v lasti plemičev, so imele vlogo reprezentančnih plemiških rezidenc in se oblikovno navezujejo na arhitekturne zasnove dvorcev, a niso imele funkcije središča zemljiškega gospodstva.³⁵ Termin **pristava** se nanaša na dislociran gospodarski del kompleksa grajske stavbe, ki je lahko imel tudi vlogo središča manjšega dela fevdalnega gospodstva, a osrednji upravni sedež gospodstva je bil vselej v matični grajski stavbi.³⁶ Stavbni kompleksi pristav so bili

pogosto oblikovani podobno kot kompleksi samostojnih dvorcev.

V sklopu terminoloških oznak, ki se nanašajo na fenomen grad, predstavlja posebno vprašanje termin **graščina**, ki je izpeljanka iz besede grad. Za opredelitev arhitekturne tipologije posameznih grajskih stavb je ta termin prešibek in se zato s tega vidika skoraj nikjer več ne uporablja. Glavni vzrok za opustitev rabe tega termina je, da ga doslej z arhitekturnotipološkega vidika še nikomur ni uspelo natančno definirati.³⁷ Večina avtorjev, ki je ta termin uporabljala z arhitekturnozgodovinskega vidika, je z

³⁴ Prim. Igor Sapač, *Gradovi, utrdbe, dvorci, vile v Slovenskem primorju in v bližnji sosesčini*, Ljubljana: Viharnik, 2012 (tipkopis v pripravi za natis v knjižni obliki). Patriciji = premožni vladajoči sloj.

³⁵ Prim. Semi, *Il palazzo dei marchesi Gravisi-Barbabanca*; Curk, *Stara Grofija*, str. 184–204; Murko, *Palača in patricijska hiša v Kopru*; Šumi, *Arhitektura XVI. stoletja*, str. 17, 155–162; Bernik, *Koper Izola Piran*, str. 46–48, 59–87, 115–116, 122–126, 183; Šumi, *Arhitektura XVII. stoletja*, str. 120–121; Murko, *Palača in patricijska hiša v Kopru*, str. 23–44, VI–XVII; Stopar, *Grajske stavbe 3*, str. 129–131 (Stara Grofija); Prelovšek, *Palača*, str. 224–225; Stopar, *Grajske stavbe 9*, str. 120–129; Weigl, *Ljubljanska palača knezov Auerspergov*, str. 29–48; Šumi, *Arhitektura 18. stoletja*; Sapač, *Grajske stavbe 22* (palače v Gorici).

³⁶ Ivan Stopar je termin pristava definiral tako: *gospodarska, od gradu oziroma dvorca bolj ali manj odmaknjena stavba, ki skrbi za oskrbo s poljščinami* (Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 134). Ob tem je treba opozoriti, da so bile pristave pogosto namenjene tudi živinoreji. V nekaterih primerih so se pristave

z delom zemljiške posesti pozneje osamosvojile in so postale središča samostojne zemljiške posesti. Npr. Ravno polje pri Ptuj, Vogrsko pri Novi Gorici, Steinbergova pristava pri Cerknici. Za slednjo prim. Sapač, *Grajske stavbe 18*, str. 33–37; Golec, *Zemljiški katastri*, str. 307.

³⁷ Prim. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 94; Smole, *Graščine*; Curk, *Trije gradovi* (Ravno polje); Šumi, *Dvorec*, str. 411; Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*; Seražin, *Kultura vile*, str. 6, 20–28. Ivan Stopar je leta 1977 termin definiral tako: *v srednjem veku manjša, neutrjena grajska stavba v funkciji dvora, prebivališče nižjega plemstva. Od 16. stol. dalje upravna središča gosposčin in imenj, ki postopoma zamenjujejo gradove in se pred njimi odlikujejo z večjo stanovanjsko udobnostjo. Zidajo jih predvsem plemeniti meščani* (Stopar, *Razvoj*, str. 178). Leta 2007 je Ivan Stopar termin ponovno definiral: *splošna oznaka za manjšo, zlasti novoveško grajsko stavbo, prebivališče nižjega plemstva. Od 16. stoletja dalje upravna središča gospostev in imenj, ki postopno zamenjujejo gradove in se pred njimi ponajbolj z večjim stanovanjskim udobjem* (Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 132).

njim označevala neutrjene novoveške grajske stavbe, zlasti iz 16. in 17. stoletja, ki naj bi imele funkcijo središča fevdalne zemljiške posesti in naj bi predstavljale vmesno stopnjo med gradom in dvorcem oziroma manjše dvorce brez slogovno izrazitih elementov. Ker nikomur ni uspelo podati splošno veljavne definicije, ki bi z vidika tipologije grajskih stavb natančno opredelila razliko med graščino in dvorcem oziroma opredelila, kaj je manjše in kaj večje ter kaj slogovno izrazito, je bil način rabe termina graščina vselej izključna domena vsakega posameznega avtorja. V praksi je to večinoma pomenilo, da se je za oznako identične grajske stavbe enkrat uporabljal termin graščina, drugič dvorec, in da se je z vsakim objavljenim delom vesplošna zmeda večala. Sam menim, da je termin graščina mogoče uporabljati za vse grajske stavbe, srednjeveške in novoveške, utrjene in neutrjene, v mestih ali na podeželju, vendar le s funkcionalnega vidika, kot oznako za sedež fevdalnega zemljiškega gospoda oziroma središče fevdalne zemljiške posesti. Ta termin lahko uporabljamo tudi za oznako samih zemljiških gospodstev oziroma za vso posest, ki je spadala k posamezni grajski stavbi. Termin graščina je torej primeren le za oznako pravnega statusa, ne pa tudi za arhitekturnotipološko oznako posamezne grajske stavbe.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

- Baš, Angelos (ur.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Bernik, Stane: *Koper Izola Piran. Organizem slovenskih obmorskih mest*. Ljubljana – Piran: Mladinska knjiga, 1968.
- Biller, Thomas, in Großmann, Ulrich G.: *Burg und Schloss. Der Adelssitz im deutschsprachigen Raum*. Regensburg: Schnell & Steiner, 2002.
- Curk, Jože, Vidmar, Polona, in Radovanovič, Sašo: *Samostani na Slovenskem do leta 1780*. Maribor: Ostroga, 2008.
- Curk, Jože: Gradovi in graščine v Spodnji Savinjski dolini. *Savinjski zbornik*, 1959, str. 140–160.
- Curk, Jože: Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture v Posavinju, Obsotelju in Posavju s posebnim ozirom na razvoj celjske grofijske posesti. *Celjski zbornik* 10, 1965, str. 249–280.
- Curk, Jože: Stara Grofija. *Celjski zbornik* 3, 1958, str. 184–204.
- Curk, Jože: Trije gradovi – tri usode. *Ptujski zbornik* 5, 1985, str. 359–369.
- Čeč, Dragica, in Darovec, Darko: Značenje seoskih utvrd za mletačko-habsburško granico u ranom novom vijeku. *Povijesni prilozi*, 37, 2009, str. 217–246.
- Darovec, Darko: Prispevek k zgodovini upravne in obrambne organizacije koprskega podeželja v srednjem veku. *Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993, str. 85.
- Darovec, Darko: Obrambna organizacija komuna. Koper pod Benečani. *Kronika*, 37, št. 1–2, 1989, str. 27–37.
- Drnovšek, Marjan: *Pozdrav iz slovenskih krajev. Dežela in ljudje na starih razglednicah*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.
- Fister, Peter: *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Gerő, László: *Ungarische Burgen*. Budapest: Corvina, 1969.
- Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1999.
- Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi*, 32, 2009, str. 283–338.
- Grebe, Anja: Mythos Burg – Zu den Ursprüngen des modernen Burgenbildes in Mittelalter und Früher Neuzeit. *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen »Burg und Herrschaft« und »Mythos Burg«* (ur. Ulrich Großmann in Hans Ottomeyer). Dresden: Sandstein Verlag, 2010, str. 236–253.
- Großmann, G. Ulrich, in Ottomeyer, Hans: Die Burg-Einführung zum Begleitband. V: G. Ulrich Großmann in Hans Ottomeyer (Hg.), *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen »Burg und Herrschaft« und »Mythos Burg«*. Dresden: Sandstein Verlag, 2010, str. 8–15.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1910–1916.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Komelj, Ivan: Gradovi na Gorenjskem. *Varstvo spomenikov*, 12, 1967, str. 16–22.
- Komelj, Ivan: O gradovih na Slovenskem. Ljubljana: Prosvetni servis, 1964.
- Komelj, Ivan: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta I, 1951, str. 37–85.
- Komelj, Ivan: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965, str. 72–92.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in*

- slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I–V*. Ljubljana: Leonova družba, 1902–1928.
- Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1, 1919–1920, str. 8, 10, 16, 18.
- Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije I–III*. Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.
- Krajevni leksikon Slovenije* (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968–1980 (4 zvezki).
- Kramberger, Dušan: Srednjeveški gradovi v vzhodnem delu Šaleške kotline. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice*. Velenje: Mestna občina Velenje, 1999, str. 103–119.
- Mesesnel, France: Grad Dornava. Konservatorsko poročilo za čas od 1. 1. 1940 – 31. 3. 1941. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, XVIII, 1942, str. 101.
- Murko, Matija: *Palača in patricijska hiša v Kopru od romanike do baroka*. Diplomsko delo na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 1965.
- Murko, Matija: Palača in patricijska hiša v Kopru. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta IX, 1972, str. 23–44, VI–XVII.
- Pfeifer, Egon: *Das Burgenkundliche Museum Alt-Kainach*. Bärnbach: Burgenverein, ok. 1980.
- Piper, Otto: *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen*. München: R. Piper & Co., 1912.
- Prelovšek, Damjan: Palača. *Enciklopedija Slovenije*, 8, Ljubljana, 1994, str. 224–225.
- Ravnikar, Vojteh: *Zimski dvorec Bloke*. Ljubljana: Ustanova fundacija Piranesi, 2009.
- Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litije, Šmartna in Gabrovke. *Kronika*, 59/3, 2011, str. 371–410.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Med Planino, Postojno in Senožečami*. Ljubljana: Viharnik, 2005 (Grajske stavbe 17).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Med Idrijo in Snežnikom*. Ljubljana: Viharnik, 2006 (Grajske stavbe 18).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. III. Notranjska. Porečje Reke z Brkini*. Ljubljana: Viharnik, 2007 (Grajske stavbe 19).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. I. Zgornja Vipavska dolina*. Ljubljana: Viharnik, 2008 (Grajske stavbe 20).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. II. Srednja in spodnja Vipavska dolina*. Ljubljana: Viharnik, 2009 (Grajske stavbe 21).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. III. Območje Nove Gorice in Gorice*. Ljubljana: Viharnik, 2010 (Grajske stavbe 22).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. IV. Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011 (Grajske stavbe 23).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. V. Kras in Primorje*. Ljubljana: Viharnik, 2011 (Grajske stavbe 24).
- Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*. Ljubljana, 2003 (diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani).
- Sapač, Igor: Srednjeveški gradovi ob reki Savi med Radečami in Mokricami. *Ukročena lepota. Sava in njene zgodbe*. Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 85–101.
- Sedej, Ivan: Kmečki dvorci na Slovenskem. *Varstvo spomenikov*, XXV, 1983, str. 71–75.
- Sedej, Ivan: *Sto najlepših cerkva na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 1996.
- Semi, Francesco: *Il palazzo dei marchesi Gravis-Barbabanca a Capodistria*. Capodistria: La Libreria Lonza, 1935.
- Seražin, Helena: *Kultura vile na Vipavskem in Goriškem od 16. do 18. stoletja*. Trst: ZTT, 2008.
- Smole, Emil: Vipolžki grad. *Goriška srečanja*, II/6, 1967, str. 29–34.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan: Založba ZRC, 2009.
- Snoj, Marko: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Stahl, Andreas: *Die Moritzburg in Halle*. Regensburg: Schnell & Steiner, 2002.
- Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Graz: ADEVA, 1992.
- Stopar, Ivan: Grad. *Enciklopedija Slovenije*, 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 347–348.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Gradovi. Gotika v Sloveniji. Katalog razstave Narodne galerije v Ljubljani*. Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 394–400.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ob zgornjem toku Save*. Ljubljana: Viharnik, 1996 (Grajske stavbe 6).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*. Ljubljana: Viharnik, 1997 (Grajske stavbe 7).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smlednikom*. Ljubljana: Viharnik, 1998 (Grajske stavbe 8).

- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Ljubljana, grad in dvorci*. Ljubljana: Viharnik, 1999 (Grajske stavbe 9).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Goricanami in Gamberkom*. Ljubljana: Viharnik, 2000 (Grajske stavbe 10).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Krke*. Ljubljana: Viharnik, 2000 (Grajske stavbe 11–12).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana: Viharnik, 2001 (Grajske stavbe 13).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002 (Grajske stavbe 14).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Igom, Ribnico in Kočevjem*. Ljubljana: Viharnik, 2003 (Grajske stavbe 15).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Bela krajina*. Ljubljana: Viharnik, 2004 (Grajske stavbe 16).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim*. Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe 4).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Druga knjiga. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana: Park: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991 (Grajske stavbe 2).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga. Med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe 5).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Prva knjiga. Območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana: Partizanska knjiga: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990 (Grajske stavbe 1).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Tretja knjiga. Spodnja Savinjska dolina*. Ljubljana: Park, 1992 (Grajske stavbe 3).
- Stopar, Ivan: *Najlepši slovenski dvorci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
- Stopar, Ivan: *Ostra kopja, bridki meči*. Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Stopar, Ivan: *Za grajskimi zidovi*. Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
- Svoboda, Ladislav, Ulovec, Jiří, Chotěbor, Petr, Procházka, Zdeněk, Fišera, Zdeněk, Anderle, Jan, Slavík, Jiří, Rykl, Miroslav, Durdík, Tomáš, in Brych, Vladimír: *Encyklopedie Českých tvrzí*. Praha: Argo, 1998–2000 (2 zvezka).
- Šumi, Nace: *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Obdobje renesanse*. Katalog Arhitekturnega muzeja. Ljubljana, 1997.
- Šumi, Nace: *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom*. Katalog Arhitekturnega muzeja. Ljubljana, 2001.
- Šumi, Nace: *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem. Obdobje zrelega baroka*. Katalog Arhitekturnega muzeja. Ljubljana, 2007.
- Šumi, Nace: *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1966.
- Šumi, Nace: *Arhitektura XVII. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.
- Šumi, Nace: Dornavska graščina. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta V–VI, 1959.
- Šumi, Nace: Dvorec. *Enciklopedija Slovenije*, 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 411–412.
- Šumi, Nace: Mesto gradov in dvorcev v zgodovinskih znanostih in naši družbeni zavesti. *Varstvo spomenikov*, XXV, 1983, str. 9–12.
- Weigl, Igor: Ljubljanska palača knezov Auerspergov. *Kronika*, 54/1, 2006, str. 29–48.
- Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik, 1994.

ZUSAMMENFASSUNG

Was ist eine Burg? Zur Problematik der Terminologie und der Definitionen

Die Burgbauten bzw. die ehemaligen Sitze der Feudalherrschaft gehören zu jenen kulturhistorischen Phänomenen, die trotz Alter und Verlust der ehemaligen Bedeutung noch immer in unserem Bewusstsein stark präsent sind und hohe Aufmerksamkeit in der Fach- und Laienöffentlichkeit erwecken. Als Bezeichnung wird im slowenischen Raum am häufigsten das Wort grad (Burg) verwendet. Neben diesem Terminus gibt es noch weitere Begriffe, beispielsweise Kastell, Feste, Festung, Schlösschen, Hof, Ansitz, Gutshaus, Schloss, Villa, Residenz, Palast oder Meierhof. Die in den letzten Jahrzehnten veröffentlichten kastellologischen Studien versuchten das System der Benennung von einzelnen Typen von Burgenbauten zu vereinheitlichen. Für die architekturtypologische Bezeichnung der Burgenbauten sollten auf dem Gebiet des heutigen Slowenien vor allem drei Termini verwendet werden, grad, dvor und dvorec, also Burg, Hof und Schloss. Mit diesen drei Wörtern können aus architekturhistorischer Sicht treffend und genau die grundlegenden Merkmale einzelner ehemaliger herrschaftlicher Sitze bezeichnet werden. Der Terminus grad (Burg) wird für befestigte mittelalterliche Wohnorte der Feudalherrschaft auf

natürlich oder künstlich geschützten Plätzen verwendet. In den mittelalterlichen Urkunden werden solche Orte mit den Worten *castrum*, *haus*, und *vest* bezeichnet, während das Wort *Burg* zunächst nur selten verwendet wurde. In den schriftlichen Quellen der Neuzeit werden diese Bauten größtenteils mit dem Wort *Schloss* bezeichnet. Im Zusammenhang mit dem *Terminus grad* stehen auch die *Termini utrdba* (Feste, festes Haus) und *trdnjava* (Festung). Damit kann man alle Burgen bezeichnen, jedoch nur im Hinblick auf ihre militärische Funktion. Nicht alle mittelalterlichen Feste und Festungen sind jedoch Burgen. Einige Festungen dienten nur als Militärstützpunkte und hatten nicht die Funktion einer Feudalresidenz und des Sitzes der Grundherrschaft. Ein solches Beispiel sind die zahlreichen spätmittelalterlichen Festungsbauten gegen die Türken, die häufig mit dem *Terminus tabor* bezeichnet werden. Neben den befestigten Burgen befanden sich im Hoch- und Spätmittelalter auf dem gesamten Gebiet des heutigen Slowenien auch häufig unbefestigte Residenzen der Feudalherren, die mit dem *Terminus dvor* (Hof) bezeichnet werden. Diese Bauten waren Sitze der kleineren Grundherrschaften und Wohnorte des niedrigsten Adels. Häufig hatten sie die Form eines niederen Turms (im Deutschen Turm oder »Thurn«). Daraus entwickelte sich die Bezeichnung »*stolpasti dvor*« (Turmhof). Im 16. Jahrhundert verlieren die mittelalterlichen Burgen auf Grund von gesellschaftlichen Veränderungen und Aufkommen der Feuerwaffen an Bedeutung. Damals kam ein neuer Typus von Burgen auf. Für die Bauten, die zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert erbaut wurden, ist ungeachtet von Größe, Standort und Entstehungszeit der *Terminus dvorec* (Schloss) zu verwenden. Diese Bezeichnung leitet sich vom Wort *dvor* ab. Solche Gebäude waren seit dem 16. Jahrhundert Verwaltungszentren der Grundherrschaften und ersetzten häufig die mittelalterlichen Burgen und ihre Rolle für Wirtschaft und Verwaltung. Im Vergleich zu den Burgen waren Schlösser besser zugänglich und boten mehr Wohnkomfort. Die mit diesem *Terminus* bezeichneten Gebäude können mit Bauten, für die die Worte *Patriziervilla*, *Adelspalais* oder *Meierhof* verwendet werden, verglichen werden. Diese Bauten sind aus mancher Sicht mit den Schlössern vergleichbar, jedoch nicht vollkommen gleichzusetzen. Mit dem *Terminus Patriziervilla* können im slowenischen Raum sinnvollerweise die Residenzbauten in den ländlichen Gegenden des Hinterlandes der Küstenstädte bezeichnet werden, die sich als Zentren von kleineren Landbesitztümern unter der Herrschaft der Republik Venedig zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert entwickelt hatten und von den Patrizierfamilien aus Koper, Izola und Piran errichtet wurden. Der *Terminus Adelspalais* bezieht

sich auf die neuzeitlichen Gebäude in den Städten und Märkten, die sich im Besitz des Adels befanden und sich in der Bauart an die Architektur der Schlösser anlehnten, jedoch nicht die Funktion als Sitz der Grundherrschaft erfüllten. Der *Terminus pristava* (Meierhof) bezieht sich auf den freistehenden wirtschaftlichen Teil des Schlosskomplexes, der aber auch die Rolle des Zentrums eines kleineren Teiles der Feudalherrschaft bekleiden konnte, wobei der zentrale Verwaltungssitz der Herrschaft immer im Hauptgebäude lag. Die Baukomplexe der Meierhöfe waren häufig ähnlich angelegt wie die Komplexe selbständiger Höfe. Eine besondere Frage stellt sich beim *Terminus graščina* (Ansitz), der sich aus dem Wort *grad* ableitet. Für die Bestimmung der Architekturtypologie einzelner Schlossbauten ist dieser *Terminus* zu wenig aussagekräftig und wird deshalb in dieser Hinsicht fast nicht mehr verwendet. Dieser *Terminus* kann für alle Burgenbauten angewendet werden, für die mittelalterlichen und die neuzeitlichen, befestigten und unbefestigten, in den Städten und auf dem Lande, jedoch nur unter dem Aspekt der Funktionalität, als Bezeichnung für den Sitz der Grundherrschaft. Dieser *Terminus* kann auch als Bezeichnung für die Grundherrschaft selbst angewendet werden bzw. für den gesamten Besitz, der zum jeweiligen Schlossgebäude gehörte. Der *Terminus graščina* ist demnach nur als Bezeichnung des Rechtsstatus angemessen, nicht aber auch für die architekturtypologische Bezeichnung der einzelnen Schlossbauten.

S U M M A R Y

What is a castle? The problem of terminological designation and basic definition

Castle buildings, once the seats of feudal power, belong to those cultural-historical phenomena that still have a strong presence in our awareness and that, despite their age and loss of former significance, continue to attract considerable attention from both, professional and lay public. In the Slovenian territory they are most often referred to as *gradovi* (castles). In addition to that, one may also frequently find designations, such as *kastel* (castle), *utrdba* (fortification), *trdnjava* (fortress), *gradič* (stately home), *dvor* (court), *graščina* (manor), *dvorec* (mansion), *vila* (villa), *rezidenca* (residence), *palača* (palace), and *pristava* (meierhof). Castellological published over the last decades have attempted to establish a unified nomenclature

system for individual types of castle buildings. The terms used to classify castle buildings across the territory of the entire present-day Slovenia in architectural-typological sense are especially *grad* (castle), *dvor* (court) and *dvorec* (mansion). From the architectural-historical point of view the aforementioned three terms can identify with sufficient accuracy and consistency the basic characteristics of individual former seats of feudal power. The term *grad* (castle) is used in reference to medieval fortified residences of feudal lords in naturally or artificially protected locations. Medieval documents described such buildings above all with words *castrum* (castle), *haus* (house) and *vest* (fortress); on the other hand, the term *burg* (castle) was only rarely used. In the modern period written sources mostly designated such buildings with the word *schloss* (palace). The term *grad* (castle) is associated with the terms *utrdba* (fortification) and *trdnjava* (fortress), which can stand for all castles, but only from the point of view of their military function. Not all medieval fortifications and fortresses were castles. Some fortifications only served as military posts and not as feudal residences and centres of seigniories. One such example is numerous late medieval anti-Turk strongholds often referred to as *tabori*. Apart from fortified castles, small unfortified feudal residences designated as *dvori* (courts) dotted the entire territory of the present-day Slovenia during the high and late Middle Ages. *Dvori* were the centres of small landed estates and served as residences of the lowest nobility. They would often take on a shape of small towers, hence the designation *stolpasti dvor* (tower court). In the 16th century medieval castles and courts lost their significance as a result of social changes and the introduction of fire arms. During the same period a new type of castle buildings emerged that was previously unknown to the territory of the present-day Slovenia. The most reasonable term to be used in reference to this type of buildings which were built between the 16th and 19th century is *dvorec* (mansion), a derivative of the word *dvor*, regardless of their size, location and time of construction. From the 16th century onwards, *dvorci* were the administrative centres of seigniories, gradually taking

over the economic and administrative function of medieval castles. Compared to castles, they were more easily accessible and provided greater residential comfort. Buildings designated as *dvorci* may be compared to buildings referred to as *patricijska vila* (patrician villa), *plemiška palača* (noble palace), and *pristava* (meierhof). These are in some aspects comparable to *dvorci*, but cannot be entirely equated with them. In the territory of the present-day Slovenia the term *patricijska vila* (patrician villa) is used in reference to modern countryside residential buildings in the hinterland of coastal towns that emerged as centres of minor landed estates during the supremacy of the Venetian Republic between the 16th and 18th centuries; they were built by patrician families from Koper, Izola and Piran. The term *plemiška palača* (noble palace) refers to modern buildings in towns and market towns that were owned by the nobility and whose architecture style resembled that of *dvorci* (mansions), but they did not serve as administrative centres of landed estates. The term *pristava* (meierhof) is used to designate a separately located economic holding forming part of the castle complex that could also function as the seat of a small section of a seignior, but the main administrative centre of the seignior was always in the central castle building. Meierhof compounds were often designed and built as complexes of independent *dvorci* (mansions). The term *graščina* (manor), a derivative of the word *grad* presents a specific issue. Namely, the term is too weak to determine the architectural typology of individual castle buildings and hence rarely ever used in this regard. However, it still may be used in reference to all castle buildings – either medieval or modern, fortified or not, situated in towns or countryside, but only from the point of view of their functionality – as a designation for the seat of a seignior. The term may also be used to designate seigniories themselves or entire estates that belonged to individual castle buildings. Therefore, the term *graščina* (manor) is appropriately used as a designation of legal status, but not as a typological designation relating to the architecture of some manorial building.